

## LENGYEL NEMZETTUDAT A 16–17. SZÁZADBAN

(*Acta Poloniae Historica*, XLVI. 1982. 47–72)

A reneszánsz és a humanizmus korszaka, amit számos, ezzel a témával foglalkozó publikáció bizonyított – köztük különös figyelmet érdemel Stanislaw Kot negyven évvel ezelőtt írt cikke<sup>1</sup> – nem hozott lényeges változásokat a nemzettudat fogalmában, ha összehasonlítjuk a 14. század végével és különösen a 15. századdal. Kétségtelen, hogy a nemzeti azonosság érzése erősebb volt a reneszánsz idején ugyanúgy, mint ahogy a magukat lengyelnek tekintők száma is megnövekedett, de ez a tény nem jelenti még azt, hogy a fogalom maga lényegesen megváltozott volna. A 16. századig a lengyel nemzetet még olyan közösségnek tekintették, amely ugyanazon a területen él, azonos szokásokkal, történelemmel és nyelvvvel rendelkező népesség csoportjait öleli fel. Csak a 16. század vége hozott lényeges változásokat a nemzettudatban a köznemesség körében egy új politikai helyzet, a társadalmi, gazdasági, kulturális, valamint a vallásos életben történt átalakulások eredményeképpen. Különleges jelentősége van a Lublini Unió következményeinek és a hatalomnak, amelyet a köznemesség, majd a mágnások szereztek a társadalom más osztályai, és ami még fontosabb, maga az uralkodó felett. Ekkor következett a győzedelmes ellen-reformáció, amelynek az államon belüli vallási egység visszaállítása volt a célja.

Mindez megmagyarázza azt, hogy miért voltak teljesen különbözőek a fő tényezők, amelyek a köznemesség nemzettudatának kialakulásakor számításba vehetők. Elsősorban, tekintettel a területi fekvésre, a 16. század második feléig a lengyel etnikai csoport egy eléggé zárt területen élt, amely magában foglalta ha nem is a népesség egészét, de többségét. A Lublini Unió előtti területszerzések között is volt olyan rész, ahol legalábbis egy bizonyos számú lengyel lakott. Ezek a területek nem csak az 1456-ban a Koronához csatolt Oświęcim-i hercegséget, a Zator-i hercegséget (1494) és az 1526-ban bekebelezett Mazovia-t tartalmazták, hanem az 1466-os Toruhí béke után a koronával egyesített Királyi Poroszországot is, ahol részben lengyelek laktak. Nem csoda tehát, hogy a lengyel állam védelmére felszólító akkori felhívások az államot a lengyel származású és nyelvű népesség által lakott területtel azonosították. Jan Długosz-tól kezdve Andrzej Ciesielski-n át Stanisław Łubieński-ig, sok újságíró és történész követelte

Szilézia, Nyugat-Pomeránia vagy a Lubusz-i terület visszaszerzését. Ugyancsak érdekes megjegyezni, hogy a hangoztatott érvek közül hiányzott az, hogy a szóbanforgó földeket honfitársaik, Krakkó-i, Poznan-i vagy Lublin-i városi lakosok népesítették be. Másfelől ez az az érv, amellyel találkozhatunk sziléziai polgárok, például Szymon Pistorius műveiben, a többit szinte nem is említve. Itt az egyedüli kivétel Lubienski, aki Szilézia visszaszerzésére vonatkozó követeléseiben vérkötelékekről tett homályos említéseket. Emlékeznünk kell arra, hogy a feudalizmus korában egy adott területhez való jogok alátámasztására ritkán volt döntő érv az etnikai egység.

Ezeket a jogokat általában – Lengyelország esetében is – bizonyos törvényes kötelezettségek alapján formálták, azaz a terület valamikor lengyel királyok vagy hűbéreseik uralma alá tartozott. Ez az állásfoglalás a 16. század második felében teljesen megváltozott. A „Lengyelország” kifejezést még a nemesi köztársasággal felcserélhetően használták, de kétségtelen volt, hogy országukat már nem lehet csupán Mazovia-val, Nagy- és Kis-Lengyelországgal vagy Pomerániával azonosítani.

Az új területi egységnek, amely legnagyobb kiterjedése idején (1634) majdnem egymillió négyzetkilométernyi területet ölelt fel, volt egy közös jellemzője, nevezetesen az, hogy egyenletesen, bár elég gyéren szétszóródott köznemességgel rendelkezett, amely a 17. században teljes egészében egyetlen etnikai csoporthoz tartozott. Ugyanakkor a parasztok kolonizációja sem maradt nyom nélkül. A mazuri telepések a Porosz hercegségben egészen a 20. századig megőrizték a németekétől teljesen eltérő nyelvüket és szokásaikat, azonban az Ukrajnában letelepedett lengyel parasztok hamarosan teljesen elvegyültek a ruténokkal, átvették a helyi lakosság vallását és nyelvét. És míg a mazur nép a lengyel államon kívüli földeken telepedett le, addig Ukrajna évekig annak szerves része volt. Ez társadalmi okoknak tulajdonítható, azaz a Porosz Hercegségben a német nemességgel szembeni ellenségeskedésnek vagy az ukránokkal szembeninek, akiket ellengyelesítettek. Azonban a többi okról sem szabad elfeledkeznünk, amelyek következtében északon és keleten az események különbözőképpen zajlottak le. A mazúri, meglehetősen nagyszabású letelepedés egy gyéren benépesített területen történt, míg a lengyel parasztok Ukrajnában egy jól berendezett közösségben találták magukat, megértették az ott használt nyelvet, amely sokkal jobban hasonlított az övékhez, mint a német. Azonban a lengyel gyarmatosítók mindkét csoportjának volt egy közös jellemvonása: elhagyták eredeti vallásukat. A mazúrok az evangélikus vallást vették fel, míg a vad pusztákon letelepülő lengyel parasztok az ortodox egyház tagjai lettek.

Az országban szétszóródott köznemesség ugyanazokat a szokásokat, nyelvet és vallást gyakorolta a 17. század folyamán. Mint társadalmi csoport, eredetét bizonyos közös történelmi hagyományokra vezette vissza. T. Ulewicz tanulmányai ismertetik, hogy a lengyel történetírás a 15. században Jan Długosz-tól kezdve, olyan szerzőket is beleértve a 16. században, mint Maciej Miechowita, Marcin Bielski, Aleksander Gwagnin, Marcin Kromer vagy Stanisław Sarnicki, azon a véleményen volt, hogy eredetileg a Don és az Alsó-Volga között a Fekete-tenger pusztaságain élő néhány szarmata elhagyta lakhelyét, hogy a Dnyeper és a Visztula közötti területen telepedjen le, jobbágysorba taszítva ugyanakkor a helyi lakosságot. Ez a nézet fokozatosan egyre több követőre talált a 16. században, különösen a nemesek körében, majd a következő században a szarmatizmus néven ismertté vált fő ideológia lett.

Amint Ulewicz megállapítja, eredetileg a „Szarmataföld” elnevezés nyilván összetartó feladatot töltött be, mivel magába foglalta „in se in un tutto unico gli elementi etnici così eterogenici e linguisticamente diversi della Republica”<sup>2</sup> Ily módon fejlődött és egyidejűleg el is különült a köznemesség történelmi tradíciója: a lengyelek hősi tetteinek emléke, amelyet krónikákból merítettek, és amely csak lengyel etnikumú személyek között élt így gazdagodott a szarmata kard hódításainak legendájával a Piastok uralkodását megelőző időszakban. Ez a leszármazás elsősorban a lengyel köznemesség tudatában játszott fontos szerepet. Az akkori orosz köznemesség eredetét a Kijevi Oroszország nagyságának időszakára vezette szívesen vissza és őseit – a Ruryk dinasztiát – akarta dicsőíteni. A litván köznemesség is buzgón idézte fel múltbeli tetteit, és szükségképpen Maciej Strykowski egy középkori mondát élesztett újjá, és úgy építette fel, hogy az a litván nemesek római származását bizonyítsa. Ez a monda a litvánokat elhelyezte az európai nemzetek nagy családjában, hogy ősi származásuk révén a lengyelekéhez hasonlóan méltó helyzetet biztosítson számukra.

Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a 16. századi Lengyelország Ausztriával és Törökországgal egyetemben, a nagy etnikai és vallási különbségek országa volt. A Lublini Unió (1569) után e hatalmas ország lakói nem ugyanazt a nyelvet beszélték, vallási hitük és szokásaik sem ugyanazok voltak. Ezért voltak olyan fontosak és nagyszerűek az integrációra való felhívások. Egyike ezeknek az egyesítő elemeknek Szarmataföld fogalma volt, amelynek magában kell foglalnia a Lengyel nemesi köztársasághoz tartozó összes földet, bár a szarmatákat mindenekelőtt lengyeleknek tekintették.<sup>3</sup> Ugyanakkortájt Kelet-Európára néha úgy utaltak, mint

Szarmataföldre, és a szarmaták kifejezést alkalmazták minden szlávra. Az az eszme nyújtott történelmi érvet a Keletre irányuló terjeszkedéshez a Vad Pusztaságok, sőt a lengyel állam határain túli területek felé, hogy a lengyel köznemességet az Oka, a Volga és a Don folyók közti részen elterülő földek tulajdonosainak leszármazottjai és örökösei alkotják. A harmadik Róma címet viselő Moszkvai nagyfejedelemség hasonló módon próbálta igazolni nyugati irányú terjeszkedését és Törökországgal folytatott háborúit. Ebben az értelemben a szarmatizmus létrehozott egy történelmi bázist a Lengyel-Litván Nemzetközösség létének alátámasztására, amelynek azonban a 17. század közepén nem sikerült megtartania harmadik tagját, névszerint az ukránokat, mivel az erre irányuló kísérletek már túl későn történtek meg. Egy nemzet eredetét bizonyos törzsekre visszavezetni, amelyek valamikor azon a területen éltek, ahol most ez a nemzet, akkoriban nem volt egészen eredeti vállalkozás; a 16. századi Franciaországban nagy népszerűségnek örvendő francia-gallizmus vagy Skandináviában a nordizmus hasonló példák, miközben a hollandok ősi batáviaiaknak tekintették magukat stb. Úgy tűnik azonban, hogy csak Lengyelországban segített ez a látszólag történelmi érvelés a köznemesség nemzetfogalmának kialakításában. Ez nyilvánvalóan a gondolkodásmód szubjektív kategóriája, ami aligha hozható összhangba a valósággal. Azon a meggyőződésen alapult, hogy csak az uralkodó osztály alkotja a lengyel nemzetet, míg a többi rend létezésének – bár a társadalom sajátos működéséhez szükséges – valójában más oka nincs. Tadeusz Ulewicz, e problémák szakértője megjegyzi, hogy „néha előfordulhatott, hogy egy polgárt alkalomadtán és habozva a szarmaták közé soroltak, de ez soha nem történhetett meg egy paraszt esetében, hacsak nem sikerült elhagynia osztályát (például a papság tagja lett)”.<sup>4</sup>

A reneszánsz idején egy nemzet fő megkülönböztető jellemzője nyelv volt. Senki sem tagadhatta, Jan Długosz-tól kezdve Andrzej Frycz Modrzewski-ig, hogy mivel egy nyelvet használtak, a parasztok a lengyel nemzet szerves részét alkották. Egy kiváló szótárszerkesztő, Jan Maczyński lengyel–latin szótárában a *natio* szót a következőképpen magyarázta: „ugyanazt a nyelvet használó nemzet”.<sup>5</sup> A nemzeti kultúra fejlődése szempontjából hangsúlyozta a nemzeti nyelv jelentőségét a krakkói nyomdász, Hieronim Wietor is, valamint olyan írók, mint Andrzej Frycz Modrzewski és Szymon Budny, aki azt írta, hogy mindenki ragaszkodik országához szokásaihoz és utálja az olyan beszédet, amelyet nem képes megérteni. Azok is, akik egy Piast megválasztását támogatták a lengyel trónra, a nemzeti nyelv védelmének szükségességét hangsúlyozták, amelyet a Habs-

burg dinasztia egyik tagjának megválasztása esetén a német nyelv beáradása fenyegethetett volna, mint ahogy Csehország esetében történt.

A lengyel nyelv e győzelme a reneszánsz időszakában valamivel részletesebb említést érdemel. Először is, a lengyel már akkor irodalmi nyelv volt, azaz tanult emberek használták szerte az országban. Másodsor, a törvényes és társadalmi dokumentumokban használt, a mindennapi étellel kapcsolatos szavak, mint például tárgyak, szerszámok neve a köznyelvben is szerepelt. Akkoriban még, a tudomány terén, ahol nagyobb pontosságra volt szükség, a latin terminológiát alkalmazták. Más szavakkal, az első geometriai és mérési kézikönyvet Stanisław Grzejski már a 16. században lengyelül jelentette meg, míg teológiai értekezések egészen a 18. századig latin nyelven íródtak, amelyet később a francia váltott fel. A lengyel nyelv teológiai vitákban való használatával szembeni idegenkedés nem csak a papság körében ismeretes elzárkózásra való hajlamból származott, hanem elterjedt abból a hiedelemből kifolyólag is, hogy a lengyel szóhasználat, amelyet Róma nem hagyott jóvá, különféle eretnokségeknek adhatna alkalmat, amelyek veszélyesek lehetnek az egyházra nézve.

Nagy jelentőségű az a tény, hogy a gazdasággal és méréssel kapcsolatos elnevezéseket, a dolgok természetes rendjéből fakadóan, alacsonyabb műveltségi szintű emberek számára jelölték ki, mint azok, akik filozófiai és teológiai tanulmányokkal foglalkoztak. Ezenkívül a 18. században a latin már másfajta szerepet is betöltött. A reneszánsz alatt, amikor a lengyel terminológia igencsak korlátozott volt, némely esetekben a latin elkerülhetetlen volt, míg a barokk korszakban a latin kifejezések, mint később a franciák, a nyelv díszítésére szolgáltak. Ez az össze-vissza irányzat nagymértékben erősítette a szellemi elit, azaz a köznemesség elkülönülését. Ez a nyelv világában egyenértékű volt a nemesek osztályára korlátozott nemzetfogalommal.

A parasztok kizárása a nemzet közösségéből kétségtelenül siralmas gazdasági és jogi helyzetük következményeiből fakadt: a köznemességnek a polgárok és parasztok rovására elnyert érvényesülése magyarázza a köznemesség, mint nemzet fogalmának kialakulását. Érdemes lenne itt megjegyezni, hogyan tükröződtek a különféle társadalmi és nemzeti konfliktusok olyan kísérletekben, amelyeket egy eltérő származás megteremtésére folytattak ezek a rendek. Jól ismert tény, hogy a köznemesek azt állították, hogy ősük eltérnek a parasztokéitól, azonban azt is jól tudjuk, hogy a mágnások legnagyobb jelentőségük idején ebben a vonatkozásban ugyanúgy igyekeztek elhatárolni magukat a köznemesektől. Egyes mágnás családok azt tartották, hogy ők nem szarmata, hanem római patríciusok leszá-

mazottai. Ősi eredetük bizonyítására szolgáló tendencia fejeződött ki a palota-építészet példáiban (pl. a Krasinski palota Varsóban), vagy a kastélyok belső díszítésében, a szobrokban stb., amelyeket nyilvánvalóan klaszszikus minták után formáztak meg.<sup>6</sup>

A köznemesség nemzetként való felfogása nagymértékben hozzájárult az osztály egységessé válásának folyamatához az egész országban. Néhány évtizeddel később e kiváltságok a nyelv és a szokások közösségét idézték elő, amit a litván, orosz és ukrán köznemesség rohamos lengyeleltetésével lehet bemutatni. Ezt a folyamatot a keleti divatirányzatok elterjedése kísérte a köznemesség körében Nagy- és Kis-Lengyelországban, különös tekintettel az öltözködésre, a lakások díszítésére stb.

Úgy tűnik, hogy az akkori Európa semmilyen más országában sem gyakorolhattak jogi és politikai intézményt alkotó kiváltságok olyan erős befolyást a nemzettudat kialakulására az uralkodó osztály tagjainak körében, mint Lengyelországban. A köznemességnek élénk fogalma volt a nyelv, a szokások különbözőségéről, valamint tudatában voltak a lengyel politikai rendszer egyedülálló jellegének. Az e politikai közösségben élvezett részvételük, amely politikai közösség egy hatalmas méretű államot fogott át, és amely tulajdonosainak tekintették magukat, bizonyos köteleket hozott létre valamennyi nemes között az egész országban. Ez viszont ahhoz a meggyőződéshez vezetett, hogy a Nemzetközösséget az „arany szabadság” belső ellenzőivel szemben ugyanúgy meg kell védeni, mint a külső ellenséggel szemben.

A dinasztíához való hűség feudális alapelve maradt a többi európai országban az elsődleges összetartó tényező. Lengyelországban a Jagellók kihalása gyengítette ezt az érzést. A királyokat választás útján egész életükre nevezték ki, de megfoszthatták őket hivataluktól, azaz a tróntól, ha túllépték hatáskörüket. A svéd invázió (1655–1660) nehéz időszakában egy előljáráshoz (pl. egy tiszthez) vagy egy mágnáshoz – aki gyakran protektor is volt – való hűség, valamint az államhoz és annak politikai intézményeihez (nem a dinasztíához) való hűség közötti konfliktus láthatóvá vált. A svédekkel, brandenburgiakkal vagy az erdélyi ellenséggel tárgyalókat akkor még árulóként kezelték. A külföldi intervenció támogatói úgy magyarázták politikájukat, hogy csupán az uralkodó személyét kívánják megváltoztatni (János Kázmér helyett Károly Gusztávot). 1655-ben a köznemesség többsége már egyetértett ezzel az érveléssel, és az ennek megfelelő viselkedést nem tekintette felsegárulásnak. Ennek eredményeképpen a Porosz királyság lakói éppúgy nem támogatták a brandenburgi választófejedelmet, ahogy a litván köznemesség ellenezte Janusz és Boguszlaw Radzi-

will politikáját. Az a tény, hogy a toruni béke és a lublini unió eredményei megmaradtak, valószínűleg azon politikai szabadság vonzerejének tulajdonítható, amelyet a köznemesség konföderációja részére választott fejedelmének uralkodása biztosított, és amely erősebb volt, mint a svéd származású félabzolutisztikus jellegű egyeduralmók perspektivikus uralma. Ezek a szabadságjogok magyarázzák meg azt a tényt, hogy 17. század közepén, amikor az ellenreformáció tért hódított Lengyelországban, a lutheránus vallású és német születésű köznemesek a lengyel államot támogatták a Porosz Hercegségben. Azonban az a kívánságuk, hogy alávehessék magukat a lengyel királyok uralmának, tartalmazott bizonyos csodálatot is a Koronában uralkodó politikai anarchia egyes jelenségei iránt, amelyeket inkább helyteleníteniük kellett volna. Így nem csoda, hogy a modern állam működésébe bevont porosz köznemesség, amely állam akkoriban erős hadsereget szervezett, feláldozva ezáltal a polgárok kiváltságait, megtöltve a kincstárat és hatékony ügyintézők testületét hozva létre, irigykedve tekintett szomszédjára, ahol a főnemes földesúri birtokán a maga ura volt, és potenciális jelöltnek számított a trónra. Ezenkívül gazdasági kötelek és ebből kifolyólag gazdasági profitok is hozzájárulhattak a lengyel konföderáció iránti hűséghez, amelyet a Porosz királyság városai (különösen Gdansk) tanúsítottak a svéd invázió idején. Már a 16. század végén, az angol W. Bruce, aki beutazta Lengyelországot, hangsúlyozta az egységből eredő „lengyel szabadság, mentelmi jogok, kiváltságok, tisztségek és az idegen hatalommal szembeni biztonság erejét, amelyet semmilyen más kormány alatt nem élveztek volna (a tartományok).”<sup>7</sup>

A kozák lázadások miatt vonakodtak megadni azokat a kiváltságokat a kozák felsőbb köröknek, amelyeket a lengyel köznemesség élvezett. Ha a Hadziacz-i egyezményt mintegy húsz évvel korábban megkötötték volna (azaz 1638-ban és nem 1658-ban), akkor lehetőség nyílt volna a helyi társadalmi elit egy másik nemzedékének lengyellé válására.

Felmerül a kérdés: miféle nemzeti integritás jellemezte a beolvadt litván, ukrán és belorusz köznemességet, illetve a német és örmény polgárokat, akik hasonló erők hatása alatt álltak. Ami a főnemeseket illeti, őket, amint már említettük, kiváltságosokból álló kötelék kapcsolta Lengyelországhoz. Ily módon jött létre az ún. „politikai lengyel”, azaz olyan polgár, aki mindenekelőtt egy bizonyos politikai és társadalmi közösség tagjának tekintette magát, és csak másodsorban egy nyelvi közösség tagjának. S. Kot helyesen jegyzi meg, hogy ilyen volt a 16. századi rutén köznemesség is, amely magát a lengyel nemzethez tartozónak tekintette, amint ezt Stanislaw Orzechowski alábbi példája mutatja, aki így jellemezte magát: „gente Ruthenus, natione Polonus”.

A lengyellé váláshoz vezető ösvények eltérőek voltak és nem mindig egyenesek. A litván főnemesek például elvéve beszéltek csak saját nyelvüket, és az oroszot a lengyellel cserélték fel. A 17. század elején Janusz Radziwill azt írta a bátyjának, Krzysztofnak, hogy ő litván és litvánként fog meghalni, de „országunkban lengyel kifejezéseket kell használni”.<sup>8</sup> A nemzeti azonosság kérdéséhez szorosan kapcsolódó vallási probléma is igen bonyolult volt. Az ortodox rutén vagy belorusz köznemesség, amely a reformáció idején a kálvinizmust, a lutheranizmust vette fel, vagy a lengyel testvérekhez csatlakozott, asszimilálódása folyamán fokozatosan elhagyta vallását, és végül áttért a katolikus hitre. Ezt a jelenséget megmagyarázhatjuk azzal a ténnyel, hogy a 16. században ezek voltak azok a csoportok, amelyek bizalmatlanok voltak a latin hittel szemben, amely oly szorosan összefonódott a lengyel kultúrával és szokásokkal, hogy a Litván nagyhercegséghez, illetve a Koronához tartozó többi főnemes közti civilizációs szakadék még szélesebb lett. Bármilyen volt is formája vagy fogadtatása, a reformáció nyugati kultúrát honosított meg.<sup>9</sup> Másfelől, a lengyel kultúra más oldalaival levő bizonyos kapcsolatok kikövezték az utat a katolicizmus számára ezen a vidéken.

S. Herbst szerint a 17. századi Porosz királyságban a belgának vagy a hollandnak megfelelő új porosz nemzetiség öltött formát. Ezt a fejlődést azonban gátolta a szomszédos Porosz hercegség és a köznemesség nemzetként való felfogásának terjedése, amely visszavetette a toruni, gdanski, illetve elblagi városlakókat.<sup>10</sup> A porosz lutheranizmus inkább (Königsberg) Królewiec) felé húzódott és nem meglepő, hogy a sandomierzi unió (1570) leghevesebb ellenségei a Porosz királyság városaiból jöttek. Ezek a városi központok azonban nem keresték a kapcsolatot azonos hitű más városokkal vagy a lutheránus köznemességgel. A szolidaritás e hiánya valószínűleg a polgárok különböző etnikai eredetéből származott. Azonban emlékeznünk kell arra, hogy az ilyen etnikai különbözőség nem zavarta a köznemességet, amely tekintet nélkül születési helyére vagy nyelvére, azonos ideológiát vallott, és ennek eredményeképpen elérte a teljes lengyellé válást. Úgy tűnik, hogy a Porosz királyság és Nagy-Lengyelország városaiban lezajlott asszimilációs folyamatokat egyrészt a polgári csoportokon belüli szolidaritás hiánya gátolta, másrészt a még erősebb társadalmi korlátok, amelyek korlátozták a lengyel nemesek és a német eredetű nők között kötendő házasságok számát és amelyek végül is késleltették az arisztokrácia lengyellé válásának folyamatát. Meg kell azonban említenünk G. Lengnich példáját, aki német nyelven írt és számos alkalommal nyilvánította ki a lengyel királyok iránti hűségét. Pomeránia Lengyelországba való beolvasztásához (1454) kapcsolódó évfordulóról (1654, 1754), vala-



mint a lengyel királyok megválasztásáról számos latin és német nyelvű műben emlékeztek meg, amelyek dicsőítették a konföderációt, és kihangsúlyozták szerzőik Lengyelország iránt táplált nagy szeretetét.

Ennélfogva az ún. „politikai lengyel” a Porosz királyságban is létezett, és a nyelvnek, amelyet beszélt, nem volt jelentősége. A soknemzetiségű Habsburg birodalomban is a németek, csehek és magyarok nagy hányada osztráknak tekintette magát a születésük és lakóhelyük országával való egységre és a közös politikai szervezettel való szolidaritásra gondolva.<sup>†</sup> Kétségtelen, hogy a nemzeti azonosság fogalmát nézve a 16. és 17. században a nyelv maga kevésbé fontos tényező volt, ha összehasonlítjuk például a 14. században a nyelvnek tulajdonított jelentőséggel. Ugyanennek a jelenségnek a példáit még ma is megfigyelhetjük: az NDK, Ausztria és Svájc némely részének lakossága ugyanazt a nyelvet beszéli, de nem tekinti magát ugyanazon család tagjának. Könnyebb megérteni, hogy a Porosz királyság németül beszélő polgárai miért nem éreztek pusztán a nyelvi rokonság eredményeképpen semmilyen köteléket a szászokkal, a bajorokkal vagy a Porosz Hercegség polgáraival. Továbbá Németországot akkoriban még semmilyen területi és nemzeti entitással nem azonosították;<sup>11</sup> az egyes tartományok közötti antagonizmus egészen a 19. századig megnehezítette az állam egységesítésének feladatát.

A konföderáció keleti részeiben az észti és a lett nemzeti azonosság jelei is nyilvánvalóvá váltak. A Balti-tengeri országokban ez nagy mértékben az ellenreformációnak köszönhető, amely a katolicizmust terjesztette a köznyelvben, míg ugyanezt a feladatot Ukrajnában az ortodox egyház látta el. Ezek a problémák azonban, valamint az ukrán és litván nemzeti tudatosság jelentkezése meghaladják e tanulmány keretét.

\* Különös figyelmet kell fordítanunk arra, hogy milyen módon hatott a vallás a nemzeti azonosság fogalmának fejlődésére. A 16. század elején, közvetlenül a reformáció megindulását megelőzően Lengyelországban valamennyi etnikai közösség egy meghatározott egyházhoz ragaszkodott, amely sajátosan jellemző volt a csoportok mindegyikére. Így a lengyelek katolikusok voltak, a zsidók a judaizmust vallották, a ruténok az ortodox egyházhoz tartoztak, a tatárok az iszlámot gyakorolták, az örmények monofiziták voltak, és nagyon sok litván paraszt, bár titokban, de pogány isteneket imádott. Azonban egy kivétel volt e szabály alól, a németek, akik bár asszimilálódtak a Koronában, megőrizték saját nemzeti státusukat a Porosz királyságban. Csak a lutheranizmus hozta el etnikai elkülönülésük

<sup>†</sup>Magyarországon volt egy hungarus tudat, amely elutasította az osztrákokhoz való tartozást (szerk.).

megerősítését, amit addig nélkülöztek, és így a lengyelekkel és litvánokkal azonos vallási közösségbe tartoztak. Ez lehetett az egyik oka a lutheránusokhoz való általánosan elterjedt közeledésnek a német városiakok részéről Sziléziában, a Porosz királyságban és Nagy-Lengyelországban.<sup>12</sup> Hasonlóképpen, az ortodox testvérek nem csak az ortodox meggyőződések védelmezői voltak, de központokat is létrehoztak az orosz kultúra terjesztésére. A lengyeleknél a vallási megosztottság a reformáció eredménye.

Nem meglepő tehát, hogy amikor az egyház a reformáció ellen harcba szállt, a nemzeti egység érzésére hivatkozott, és a reformáció mozgalmát idegen eredettel vádolta. Valójában a reformáció ellenségeit éppen olyan könnyen lehetett idegen származással vádolni és a pápai ideológia olasz forrásaira gyakran fel is hívták a figyelmet. A „katolikus” kifejezést fokozatosan a „római” (pápa, püspök, hit stb.) váltotta fel, nyilvánvalóan pejoratív értelemben. A különböző vallási elnevezések közötti kapcsolatok új ellenreformációs modelljét a lengyel nemzeti jelleggel (amely természeténél fogva szelíd és a vérontástól húzódozó) és történelmi múltjukkal ellentmondónak tekintették.

Elég gyakran ütköztek össze heves vitákban olyan ellátétek, mint: nemzeti kontra idegen, lengyel kontra olasz vagy német, lengyel jelleg és hagyományok kontra más nemzetek „szokásai”. A használt kifejezések nyilvánvalóan a nemzeti azonosság különböző jeleire utalnak. A 16. században azonban az ellenreformáció minden erőfeszítés ellenére a válás, legalábbis ha a lengyeleket nézzük, és a nemzeti lét külön problémaként léteztek tovább. A szakadárokhöz hasonlóan, akik nem hoztak létre saját politikai pártot és a társadalomtól elkülönült csoportot sem alkottak, a kálvinisták és az áriánusok a katolikusokkal együtt, minden kétséget kizáróan, egy nemzetet alkottak. A mennonitáknak, a cseh testvérek egységének vagy a német származású anabaptistáknak a helyzete, akik Pomeránia Ulawy területén telepedtek le, teljesen különböző volt.

Az ellenreformáció előrehaladtával a szakadárok száma a lengyelek körében csökkent. Ez segítette annak a tézisnek az elterjesztését, hogy az egyetlen igaz vallás a katolicizmus. Amint a svéd invázió alatt megmutatkozott, a „lutheránus” olyan valakit is jelentett, aki idegen, érthetetlen nyelvet beszélt. Ilyen helyzetben a katolikusok többségének véleménye szerint a nemzeti közösségből a szakadár kizárta magát. Az ellenreformáció megkísérelte a közösség határain kívülre helyezni a szakadárokat, mint a lengyel történelmi hagyományokkal szembenálló elemeket. Ez a konföderáció nyugati határa melletti területeken történt meg. A Nagy-Lengyelországban letelepedett lutheránus papság és a cseh testvérek ekkor a brandenburgi választófejedelem védelmét kezdték keresni. A Porosz Hercegség

nagyon sok emigráns lutheránus köznemest látott vendégül. Őket protestáns prédikátorok és olyan fiatal emberek kísérték, akik további tanulmányaik folytatása végett mentek oda. Sok szakadár csoport németté válása származott ebből; a „katolikus-lengyel” fogalma meglazította kötelékeit a lengyel nemzettel.<sup>13</sup> A vallási tolerancia fokozatos hanyatlása, mind az elméletben, mind a gyakorlatban, érthetővé teszi, hogy a másként gondolkodók gyakran Lengyelország politikai ellenségeinek támogatását keresték és ez nemzeti státusukat még inkább megkérdőjelezhetővé tette.

A 17. században a különböző vallási elnevezések együttélését elfogadták ugyanazon államon belül, de nem ugyanazon nemzeten belül. Amikor Rakówban a Socinus Akadémiát bezárták és a városokban a lengyel kálvinistákat üldözték, ugyanakkor a lengyel köznemesség lutheránus telepeket hívhatott Németországból és Sziléziából Nagy-Lengyelországba és a Lublini területre és felajánlhatta nekik védelmét. Ezekre a jövevényekre azonban a lengyel városlakók és parasztok nagyfokú ellenségeséggel tekintettek. Még az etnikailag idegen, a katolikustól eltérő hit követőit is nagyobb toleranciával kezelte az uralkodó osztály, mint a saját honfitársaik közül kikerülő szakadárokat. A Porosz királyság városaiban a német lakoságnak tett engedmények a lengyel szakadár arisztokraták gyanakvását és elégedetlenségét idézte elő Krakkóban és Lublinban. Hasonlóan, a Porosz királyságban a lengyeleket, akár katolikusok, akár áriánusok voltak, megütrték, míg a németek között szétszóródott kálvinistákat üldözték.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy ez a megfigyelés ellentmond a Brześci Uniónak (1596), amely az ortodox egyházat egyesítette a római katolikkal. Az uniót Róma ösztönözte és a konföderációban lanyha lelkesedésre talált. Azonkívül az egész törvényt a nemesség támogatásának elnyerése céljából hozták létre, amely nemességet helyzeténél fogva, a 17. században egyazon nemzeti közösség tagjának tekintették. Az idegen hit elterjesztéséért azonban honfitársaikat okolták. 1613-ban Jakub Zawisza megjegyezte, hogy „sem a zsidó, sem a tatár szekták nem ártnak az igaz hitnek”, mivel évszázadok óta senki nem tért át azokra a vallásokra, míg az „eretnekek” megfosztják híveitől az egyházat.<sup>14</sup> Másodszor egy szakadár-honfitárs a politikai és a szakmai pályán rivális lehet, így azonban az „eretnenség” elleni harc ürügyével könnyen eltávolítható. Feltételezhetjük, hogy ha az áriánusok olyan vallási kisebbséget alkottak volna, amely külföldi eredetű, akkor valószínűleg nem üzték volna ki őket Lengyelországból. Száműzetésük eredményeképpen nem csak elméletileg, de gyakorlatilag is kirekesztették őket a nemzeti közösségből. Ez a fajta mechanizmus működött a 16. és a 17. század folyamán, bár egyes esetekben eltért ettől.

A nemzeti azonosság növekvő érzése a reneszánsz idején megelőzte a reformációs mozgalmat, jóllehet ugyanez a nemzettudat-fogalom a következő században olyan tendenciáknak kedvezett, amelyek segítettek valamennyi, a lengyel államtól idegen elemet mellőzni mind társadalmi, mind vallási értelemben.

Ily módon a 17. században egy nemesember nemzetfelfogása két kritériummal gazdagodott: kiváltságok közös birtoklása (vagy az ilyen kiváltságok hiánya) és a vallási probléma, amely olyan meghatározó tényező volt a nemzeti azonosság fogalmának kialakításában, mint soha még azelőtt, vagy azután. Ha az első kritérium nyilvánvalóan Lengyelország politikai rendszeréhez kapcsolódott, akkor a második bizonyos fokig a nemzetközi helyzettől függött. A mohamedán Törökországgal, a protestáns Svédországgal, vagy az ortodox Oroszországgal folytatott háborúk a nemzeti azonosulás érzését erősítették, amely erősen a vallási elkülönülés meggyőződésére támaszkodott. A középkorban például a nemzeti védőszentek kultusza is fejlesztette a nemzeti lét érzését és ez a tudat most a vidékiek magasztalásához vezetett. Az a felfogás, amely a lengyel etnikai közösséget kizárólag a köznemességre, azaz annak katolikus részére korlátozta, a szakadárak erős ellenvetéseit váltotta ki. Az utóbbiak gyakran hangoztatták Lengyelország iránti hűségüket, hasonlóképpen a lutheránusok Sziléziában és Pomerániában vagy a száműzött áriánusok, akik dicsőítették a törökök felett aratott lengyel győzelmeket, és megemlékeztek Michael Korybut Wiśniowiecki vagy III. Sobieski János megválasztásáról. Másfelől, a kiváltságokat élvező osztályok képviselői, olyanok, mint a költő Jan Jurkowski, a Vilnai Akadémia tanára, Aaron Aleksander Olizarowski vagy a Máriánus Atyák alapítója, Stanisław Papczyński azt vallották, hogy a paraszt ugyanannak az etnikai közösségnek a tagja és a törvénynek a túlzott társadalmi kizsákmányolással szemben meg kellene védenie, mivel ő ugyanolyan jó lengyel, mint ura.

Az egész helyzet szigorú bírálatát adta Andrzej Frycz Modrzewski, majd később, a 16. század végén egy kiváló kálvinista író, Andrzej Wolan, aki elítélte a lengyel törvényt, amely azonos nemzethez tartozó emberekkel rosszabbul bánt, mint a római rabszolgákkal.<sup>15</sup> Piotr Skarga hasonló értelemben arra emlékeztetett, hogy a parasztok „ugyanannak a nemzetnek lengyelei”.<sup>16</sup> Amikor a 16. században az áriánus zsinatokon felhívásokat tettek közzé a jobbágmunka megszüntetésére, akkor főleg a Szentírásra hivatkoztak. A lengyel testvérek érvelése szerint a paraszt ugyanannak a vallási, de nem etnikai közösségnek a tagja.

Városi körökben egyik írónak sincs kétsége afelől, hogy osztálya a lengyel nemzeti közösség része. Mint korábban, a király személyesítette meg az egységet és nem az osztálykiváltságok, amelyeket majdnem teljes egészében a köznemességnek adományoztak; sok polgár az erős királyi hatalom buzgó támogatója volt. A lengyel harmadik rend legfelvilágosultabb képviselői ugyanolyan értelemben tekintették magukat lengyelnek, mint ahogyan ma értjük a kifejezést, és állásfoglalásukat a svéd invázió éveiben igazolták is. A nemzeti tudattartalomban megpróbálhatunk még a társadalmitól eltérő különbségeket is észrevenni, azaz a társadalom felvilágosult részének és a közembereknek a tudata közötti különbséget. Ez azonban nem változtatta meg azt a tényt, hogy az egyszerű, műveletlen földbirtokos ugyanazon nemzet tagjának tekintette magát, mint a legmagasabb rangú mágnás és habozás nélkül kizárta ebből a nemzetből társadalmi származásuk miatt a Krakkói Akadémia tanárait. Ugyanakkor a polgári szerzők valamennyi szakadár eltávolítását követelték, bármilyen légyen is társadalmi helyzetük. Emlékeznünk kell arra is, hogy a protestáns nemesek, valamint katolikus megfelelőik a parasztokat és a városi lakosságot kizárták a lengyel nemzet államából. Így mindkét csoport vádolható: úgy tűnik, ugyanannyira önző az egyik, mint amennyire fantasztikus a másik. Ez a tényállás száználmas helyzetet eredményezett, amikor a svéd invázió idején a parasztok megtámadták a kálvinista és áriánus köznemességhez tartozó majorságokat.

A nemzettudat kérdése a szegény városi lakosság és a parasztság körében külön probléma, amelyet eddig még nem vizsgáltunk meg kielégítő módon. Úgy tűnik, ebben a vonatkozásban a helyzet a 16. században messze kedvezőbb volt, amikor számos parasztyerek nemcsak közösségi iskolában, de egyetemre is járhatott. Érdekes megjegyezni, hogy a 17. században a paraszt szerepe az irodalomban gyakorlatilag a nehéz társadalmi helyzetre vonatkozó panaszkodásra korlátozódott, míg az előző században a paraszt még különböző, általános témákról folytatott vitákban is részt vehetett. Mind a kálvinista szerző, Mikolaj Rej „Rövid beszélgetés három személy, egy nemes, egy intéző és egy plébános között” (Krótka rozprawa między Panem, wójtem i plebanem) című művében, mind a katolikus író, Wit Korczewski „Latinnal fűszerezett lengyel társalgás” (Rozmowy polskie...) című művében habozás nélkül tettek szószólójukká egy parasztot egy vallási reformok mellett és ellen szóló vitában. Korczewski művében egy Wittenbergben tanuló fiatal paraszt megpróbálja apját a lutheránus hitre áttéríteni.<sup>17</sup>

A helyzet a következő évszázad folyamán romlott. Az egyetemekre

való sokkal nehezebb bejutás, valamint a köznemesség nyíltan kifejezett megvetése szegénységgel párosult és mindez elkerülhetetlenül arra készítette a parasztot, hogy elhiggye, ura és ő etnikailag különböző származású. A 19. és 20. század fordulójáig a falusi lakosság körében használt „lengyel” szót a köznemességre alkalmazták és ez az oroszellenes felkelések emlékét is befolyásolta, ahogy az a parasztok tudatában tükröződött és fennmaradt. 1846-ban a galíciai parasztok egy része azt állította, hogy ők a lengyelekkel szemben kötelesek voltak megvédeni az osztrák császárt. Kétségtelen, hogy ez a nemzet korlátozott megértésének eredménye volt, azé a nemzeté, amelyet csak a nemesség alkotott.

A 17. századi falusi lakosság mindenekelőtt egy adott születési helylyel és lakóhellyel, annak környékével és egyházközségével azonosította magát. Ez a területtel való azonosulás helyettesítette az etnikai köteleket. Úgy tűnik, érdemes megjegyezni, hogy a parasztok általában úgy döntöttek, hogy ellenállást tanúsítanak az ellenséggel szemben, amikor az a hozzájuk közel eső majorságokat megtámadta; ez volt a helyzet a német hadsereg ellen folytatott parasztháború esetében is, amikor a németek 1520-ban a Kaszuby területen meneteltek keresztül Albrecht Hohenzollern megsegítésére, valamint a hegylakók és a Kurpie terület svédok elleni felkelésekor a 17. században. A szükség, hogy házukat, falujukat vagy vidéküket megvédjék, még szorongatóbb volt, amikor a megszállók a nyelv és vallás tekintetében különböztek tőlük, mint ahogy az megmutatkozott a svéd invázió idején. A hozzáférhető anyag szűkössége miatt jobbra még ismeretlen számunkra az, hogy milyen módon hatott a nemzeti azonosság érzésére ez a nehéz időszak. Más kategóriába tartoznak az ún. szabad emberek, akik gyakran magasabb kulturális szinttel rendelkeztek, az országban utazgattak és világosabb fogalmuk volt az általános helyzetről.

Az etnikai elkülönülés fogalma más nemzetek szokásaival, nyelvvel és történelmi hagyományaival való szembeállítás során alakul ki. Ez különösen a németekre vonatkozik: a középkor végén az erős szembenállás nyilvánvalóvá vált. Nem csoda tehát, hogy a jólismert vers (Póki *świat światem / Nigdy Niemiec nie będzie Polakowi bratem / Amíg a világ világ, német lengyelnek soha nem lesz barátja*) a 16. század közepéről származik.<sup>18</sup> Ez az ellentét a reformáció alatt tovább nőtt, és a nemzeti státus akkorra mindkét fél által használt érv lett.<sup>19</sup>

A jelen tanulmányunk tárgyát képező időszakot azonban a lengyel-német katonai összecsapások szünetelése jellemezte. 1525-ben a krakkói hűbéreskü, ami által Hohenzollern Albrecht elismerte a lengyel király fennhatóságát, véget vetett a Porosz hercegséggel folytatott háborúk hosszú

időszakának. Az ellenségeskedések csak az 1655–1657-es években kezdődtek újra, amikor a brandenburgi választófejedelem, egyben Poroszország hercege is, támogatásáról biztosította a svédeket. Azonban a Lengyelország nyugati határainál fekvő területeken akkor nem folytak harcok. Ebben a helyzetben, a lengyel–német szembenállás belső ellentétté vált, amely hasonlított, ha más arányokban is, a konföderáció olyan népcsoportjaival szembeni viselkedésre, mint a zsidók, örmények vagy tatárok.

A németellenes érzést hamarosan felváltotta a lengyelek nemzeti elkülönülésének növekvő érzése, akik a délről érkező törökök és a délkeletről érkező tatárok támadásaival találták magukat szemben. A 17. században oly gyakori katonai konfliktusok a szolidaritás érzését keltették fel egy idegenekkel körülvevett nemzetben. Továbbá, ez a meggyőződés a nyugat-európai nemzetek iránt táplált idegenszerűség érzésével párosult, amelyeknek a kultúrájával és szokásaival a lengyelek vagy külföldi utazásaik során, vagy magában Lengyelországban ismerkedtek meg, az újonnan megválasztott uralkodók külföldi udvaroncainak (olaszok vagy franciák), bevándorló kézműveseknek, kereskedőknek (skótok, angolok vagy hollandok) megjelenése következtében. A lengyel szokásokat, jellegzetes öltözködést és ízlést is szívesen mutatták be. Ezt a jellemvonást azonban nem szabad túlbecsülni. Egyfelől a lengyel felsőbb osztályok készségesen utánozták a külföldi divatot, míg másfelől a szokásokat tekintve az országban magában jelentős különbségek léteztek. Megemlíthetjük a más népcsoportok számára nevetséges mazóviaiakat vagy litvánokat. A szokások nem válhattak a közösség egységesítőjévé azért sem, mert mindegyik társadalmi csoportnál eltértek a kultúra, a gazdaság és a külföldi kapcsolatok szintjétől függően.

Egészében véve a 17. század, amely Lengyelország számára túlnyomóan köznemesi jellegű, élénk és egyedülálló szarmata kultúrát jelentett, az előző századoknál nagyobb mértékben járult hozzá a köznemesi osztály tagjainak körében kialakult elkülönülés növekvő érzéséhez. Ehhez szorosan kapcsolódik az a tény, hogy a barokk kultúra a reneszánsz korival összehasonlítva, főképpen hazai termék. A 17. század is erősebb hajlamot mutatott a Lengyelország és Nyugat-Európa közti ellentét hangsúlyozására és a fokozott idegengyűlöletre, amely a lengyel köznemesség körében hozsantartó, valóban veszélyes kórrá nőtte ki magát. Általános meggyőződés volt, hogy bármi, ami idegen, fenyegetést jelenthet a lengyel nyelvre, hagyományokra és ami még fontosabb, a köznemesség által élvezett szabadságjogokra.<sup>20</sup>

Az elkülönülés növekvő érzésének eredményeképpen a 16. század-

tól kezdve számos mű jelent meg azzal a céllal, hogy a lengyelekről mint egész nemzetről vagy sajátos csoportjairól mutassanak be önarcképet. Ez szorosan kapcsolódik az akkori próbálkozásokhoz, amelyekkel a nemzeti jelleget vagy inkább az elsősorban észrevett erényeket igyekeztek ábrázolni. Ezenkívül más lengyel tartományok lakóiról gyakran rosszindulatú képek alakultak ki, mint például a mazóviaiakat bemutatók. Felébredt az érdeklődés a nemzeti múlt iránt és a reneszánsz történetírás a hazafiság iskolájává vált. Joachim Bielski ezt élesen kifejezésre juttatta, azt követelve, hogy a történetírás őseinket tisztelettudóan kezelje, tekintve, hogy életüket a lengyel állam határainak a kiterjesztésére szentelték. E történetíró szemében a hazaszeretet a történetírás fő tengelye. Nagy jelentőségű volt az ilyen kijelentés az akkori nemzettudat számára, és amint egy lengyel tudós, Dobrowolski írta néhány évvel ezelőtt „...az elmúlt nemzedékek életére és műveire való visszaemlékezés alkotott kapcsolatot országunk múlt és jelen történelme között.”<sup>21</sup>

Hasonló szerepet játszottak a 17. században írt történelmi művek, például olyan íróké, mint Pawel Piasecki, Wespazjan Kochowski vagy Szymon Rudawski. A történelmi eseményeket ezekben pragmatikus szemszögből nézték. Nagy jelentőséget tulajdonítottak a köznemesség erőfeszítéseinek, amelyeket osztálykiváltságaik megőrzésére és kiterjesztésére tettek, valamint annak a küzdelemnek, amelyet a lengyel trónon ülő külföldi uralkodók ellen folytattak, akik megpróbálták megcsonkítani ezeket a kiváltságokat. Ily módon a köznemesség nemzete saját történelmi leszámazásának a megalkotásán dolgozott. Megjegyezzük, hogy ez két különálló szintet tartalmazott: a mitikus szármatakhöz visszanyúló közös történelmi múlt érzését, amelyet az egész lengyel köznemesség átélt, és egy aránylag újabb keletű történelem emlékeit, amely eltérő volt Nagy-Lengyelországban, Mazóvia vagy Kis-Lengyelország lakóinak körében. Az utóbbi esetben a szájhagyomány az irodalommal együtt fontos feladatot töltött be. A költészet a hazafiság különleges iskolája volt. Olyan szerzők magasztalták a lengyel hadsereg katonai sikereit, mint Wacław Potocki, Samuel Twardowski vagy Zbigniew Morsztyn. Az akkori időben létrehozott értékek a lengyel kultúra lényeges részévé váltak, és megmaradtak egészen a 19. századig vagy még tovább.<sup>22</sup> Néhány hős (Stefan Czarniecki, Stanisław Żółkiewski) egyéni eszményképként még ma is él. Másrészt azok, akiket kortársaik (Janusz Radziwiłł vagy Hieronim Radziejowski) árulónak nyilvánítottak, a mai történelem tankönyvekben is magukon viselik ezt a bélyeget.

Ezek után hasznosnak tűnik átgondolni, valójában mit értettek a



nemzettudat növekedésére vonatkozó alapvető fogalmakon. A „lengyel” szó ugyanúgy jelentette egy bizonyos etnikai közösség tagját, mint egy bizonyos adott terület lakóját, általában Kis- vagy Nagy-Lengyelországit, azét a két területét, amely már a 14. században egy államszervezetet alkotott. Ugyanakkor ez az elnevezés hamarosan a konföderáció bármely állampolgárát jelentette nyelvre való tekintet nélkül. Elég volt annyi, hogy Lengyelország volt lakóhelye és a lengyel király alattvalója volt. Ez az oka annak, hogy a német származású nyomdász, Hieronim Wietor miért nevezte magát „lengyel lakosnak” és miért intette Sigismund Augustus poroszországi Albrechtet arra, hogy „jó lengyel” legyen. Száz évvel később Maciej Sarbiewski nem csak a lengyelül beszélő emberekre alkalmazta a „lengyel” szót, hanem azokra is, „akiket idővel befogadtak vagy akik csatlakoztak e nagy állam szervezetéhez”.<sup>23</sup> A fogalom ilyen értelmének távoli visszhangját hallhatjuk a nemzeti himnusz szövegében: „lengyelek leszünk”, amint az ország újra elnyeri függetlenségét. Poroszország lakóját „porosznak” hívták, Litvániáét „litvánnak”. Mind Kosciuszko, mind Mickiewicz a szó ilyen értelmében litvánnak tekintette magát. A „poroszok” ahogy magukat nevezték, hevesen tiltakoztak a „külföldieknek” vagy „idegeneknek”, azaz a konföderáció többi részéből származó embereknek a területükre való beözönlése ellen.

A 15. század folyamán és a 16. század elején, amikor még a latin terminológiát használták, olyan fogalmaknak, mint *gens*, *populus* és *natio*, nem volt szigorúan meghatározott jelentésük; például a Florianski zsoldárskönyvben (Psalterz Floriański) vagy a Zofia királynő bibliájában a „nemzet” szó eredetileg „generatio”-t, törzset jelentett. Ennek a kifejezésnek a kétértelműsége a 16. században is tovább élt, amikor mint már bemutattuk, a „nemzet” szó ugyanúgy jelentett egy közös nyelvet használó entitást, mint másrészt származási és társadalmi státust. Ily módon az alkotmányokban és az országgyűlési jegyzékekben szembekerülhetett az egymás mellé helyezés: a „közös nemzet” emberei kontra „nemesi nemzet” lengyelei. A szónak nincs világos magyarázata Maczyński már említett szótárában, ahol a latin „natio” fordítása „genus, generatio”. Továbbá előfordult egy olyan „nemzet” szó, amely egy bizonyos állami terület lakosságát jelentette az etnikai közösségekre való tekintet nélkül. Ez utolsó kritérium szerint (és ez különösen vonatkozik a határozatokra), két nemzetet különböztettek meg, lengyeleket és litvánokat, a Koronát magát pedig Lengyelországgal azonosították, amint Rotundus „Vita egy lengyel és egy litván között (Rozmowa Polaka z Litwinem)” című művében is látha-

tó. Azonkívül a „porosz nemzetet” általában a Porosz királyság lakóit, mind a lengyeleket, mind a németeket értették.

A 17. században az átlag nemes felfogásában a „lengyel” szónak és a lengyel nemzet meghatározásának bizonyos szétválasztására került sor. Érdekes megjegyezni, hogy az országgyűlések határozatai és a svéd invázió alatt kiadott különböző kiáltványok inkább a „szülőhaza” szót, mint a „köznemesség nemzetét” használták és hangsúlyozták az ország megvédésének szükségességét.

Hosszú évekig a „szülőhaza” kifejezésen valamely ősköltől örökölt földet értettek. Jan Kochanowski a 16. században két értelemben használta a szót: a mai értelemben és Patrimoniumként. Łukasz Górnicki vagy Stanisław Orzechowski szívesebben írták a patria szót, amikor politikai értelemben gondoltak egy bizonyos területre. Végül is Piotr Skarga korában nyerte el a „szülőhaza” mai jelentését.<sup>24</sup> Mindazonáltal egészen a 18. századig valakinek a szülőföldjét az állammal azonosították. A nemzettudatra vonatkozó alapvető kifejezések kétértelműsége három okból terjedhetett el. Először is, kétértelmű gondolkodásmódot tükrözött a 16–17. században, amikor bizonyos problémákat nem különböztettek meg világosan, és nem vették észre az összes következményt. Másodsor mag a nyelv – és ez különösen igaz a lengyelre –, akkoriban képtelen volt bizonyos fogalmakat precízen kifejezni. Még ma is vita folyik a „nemzet” és a „nemzetiség” értelme közötti különbségről. Nem véletlen, hogy a felvilágosodás korában csak ritkán fordultak elő terminológiai félreértések, amikor a nemzeti azonosulás fogalma érettebb, a nyelv pedig pontosabb volt. A félreanyagazás harmadik oka azoknak az eltérő állásfoglalásában rejlik, akik a nemzetet a köznemességre korlátozott fogalomnak tekintették, és azokban, akik az egész lakosságot befoglalták.

A társadalmi kötelek alapvető formáját az ember születési és lakóhelyével való azonosulás érzése alkotja. A 17–18. században jelentek meg először leírások különböző lengyel városokról, különösen Krakkóról, amelyek bizonyították ezen kötelek létezését. Adam Jarzębski Varsóra, Piotr Pruszczyk vagy Zygmunt Zaleski Krakkóra, Andrzej Komoniewski Żywiecra vonatkozó kiadványai ezt a lokálpatriotizmust erősítik meg.<sup>25</sup>

Az etnikai közösség és annak tudatossága sokkal nagyobb területet ölelt fel, mint a nemzeti azonosság. Az utóbbit azonban egy adott nemzeti közösség szinte valamennyi tagja vállalta, míg az etnikai tudatosság ennek a közösségnek csak egy részére volt jellemző. A nemzeti azonosság erős érzésével rendelkező emberek száma állandóan nőtt. Annak ellenére,

hogy T. Łepkowski szerint 1870-ben nem volt több, mint „30–35% lengyelül beszélő ember”.<sup>26</sup>

Sokkal kisebb hányad azonosította magát egy nagyobb etnikai és vallási közösséggel, azaz a szlávokkal, amelyet kétféleképpen értelmeztek, úgy, mint olyan országok csoportját, ahol szlávok laktak, illetve mint hasonló nyelvet használó emberi entitást. A szláv öntudat különösen a reneszánsz korban és a reformációs mozgalomhoz kapcsolódó vallási ellentétek idején mutatkozott meg. Sok lengyel történész hitt az összes szláv nemzet történelmi egységében. A 15–17. századi lengyel irodalomban „oly sok utalás és oly sok probléma található, mint sehol máshol, a kor semmilyen más szláv irodalmában... egyetlen szláv nem írt annyit szláv dolgokról és más nemzetekről, mint a lengyelek”.<sup>27</sup> A német megszállók elleni küzdelmekben a szláv szolidaritásra fektettek hangsúlyt, míg IV. Lajos uralkodása alatt a balkáni szláv államok török iga alóli felszabadítására tettek közzé felhívásokat. Jan Husz példájával is alátámasztott általánosan elterjedt meggyőződés volt továbbá, hogy az isteni gondviselés a szláv népeknek korábban nyilatkoztatta ki az igaz hitet, mint a németeknek. Az etnikai közösség az orosz cároknak a lengyel trónra való jelölésénél is nyomós érvet jelentett. A 16. században a „szláv” és a „szarmata” szavakat gyakorlatilag használták, és így a terület tekintetében, a Szarmataföldként ismert hatalmas területet Észak-Nyugat Európában a lengyelekének tulajdonították.

A 18. század második felében a „lengyel nemzet” kifejezés újra magában foglalta az összes társadalmi osztályt, a parasztokat is. Ez a változás azonban lassú és fokozatos volt; még a Nagy Országgyűlés (Sejm Wielki) idején folytatott vitákban is, vagy az 1791. május 3-i Alkotmányban az elnevezés még az ordo equestris-re korlátozódott, és az állampolgárokat általában a köznemességgel azonosították. Mindazonáltal az Alkotmány utolsó fejezete, amely a nemzeti hadseregre vonatkozik, említést tesz arról, hogy minden állampolgár köteles országát megvédeni, és a „nemzet” szót már modern értelemben használták a törvényhozók. A hazafias párt radikálisabb képviselői számára (mint például Franciszek Salezy Jezierski) szintén polgárokat, és parasztokat is jelentett a „nemzet”.

„Véleményem szerint,” – írta Jezierski „Néhány szó ábécérendben (Niekóre wyrazy porządkiem abecedla zebrane)” című művében – „a köznépet e nemzet első rendjének kellene hívni vagy hogy még pontosabb legyek, magának a nemzetnek.” Hugo Kołłątaj is fenntartotta azon álláspontját, hogy a nemzetet „sok millió lengyelül beszélő ember” alkotja. Mindkét szerző számára a parasztok jelentették a nemzet legjavát; ez a rend – hitte Jezierski – „tartja fenn az anyanyelvet, figyelni meg a szokáso-

kat és folytat változatlan életmódot”.<sup>28</sup> A felvilágosodás kora, miként a reneszánsz idősza, amelyre hivatkozott, tanúja volt annak, hogy a lengyel nyelv jelentősége újjáéledt a nemzeti kultúra növekedésében és az államegység erősítésében. A lengyel nyelvhez való jogokat követelte Stanisław Kónarski és Franciszek Bohomolec.

A példák után következik Kónataj, aki azt tartotta, hogy „egy anyanyelv, tökéletes formájában az oktatásra alkalmazva és valamennyi állami feladatra felhasználva sokkal inkább meghatározza a nemzet jellegét, mint az öltözködési divat, és összekötő az ország valamennyi tartománya között.”<sup>29</sup> Hadjáratot folytattak a latin ellen, amelyet aztán fokozatosan kiszorítottak a nemzeti irodalomból, valamint a francia ellen, amelyet az udvari körök olyan készségesen fogadtak el. E korszak írói a közszőkincsből származó beszélt nyelvet használtak, és visszatértek Öreg Sigismund uralkodásának hagyományaihoz.<sup>30</sup> Ez a nyelvi kampány a nemzeti szükségleteknek megfelelő és a Nemzeti Oktatásügyi Bizottság által irányított országos iskolarendszer megszervezését célzó erőfeszítésekkel párosult.

### *Jegyzetek*

1. S. Kot, Świadomość narodowa w Polsce w XV–XVII w. (Nemzeti tudat Lengyelországban a 15–16. sz.-ban), „Kwartalnik Historyczny”, vol. LII, 1938.
2. T. Ulewicz, Il problema del sarmatismo nell cultura e nella letteratura polacca (Problematica generale e profilo storico) „Ricerche Slavistiche”, vol. VIII, 1960 (Roma 1961), 137.
3. Vö.: S. Cynarski, The Shape of Sharmatian Ideology in Poland, „Acta Poloniae Historica”, vol. XIX, 1968.
4. T. Ulewicz, Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. (Szarmataföld. Tanulmány a 15–16. sz-i szláv problémákról) Kraków 1950, 107.
5. J. Maczyński, Lexicon Latino–Polonicum (Regiomonti 1564), Köln, Wien 1973, 482.
6. Vö.: ez utóbbiról tanulmányok in: M. Karpowicz, Sztuka oświeconego sarmatyzmu. Antykizacja i klasycyzacja w środowisku warszawskim czasów Jana III (A felvilágosult szarmatizmus. Ósi és klasszikus elemek a III. János korabeli Varsó miliójében.) Warszawa 1970, 174.
7. Relation of the State of Polonia and the United Provinces of that Crown Anno 1598, ed. C. H. Talbot, in: Elementa ad fontium editiones, vol. XIII. Romae 1965, 135.
8. S. Kot, op. cit., 25.
9. Erre a tényre hívja fel a figyelmet S. Kot tanulmányában: La Réforme dans le Grand Duché de Lithuanie. Facteur d’occidentalisation culturelle, Bruxelles 1953.

10. S. Herbst, Świadomość narodowa na ziemiach pruskich w XV–XVII w. (Nemzeti tudat a Porosz tartományokban a 15–16. sz.-ban.) „Kommunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1962. No. 1, 10.
11. Ezt a problémát hangsúlyozza ki J. B. Neveux in: *Vie spirituelle et vie sociale entre Rhin et Baltique au XVII<sup>e</sup> siècle*, Paris 1967.
12. Részletesen lásd: J. Tazbir, *Spółczesność wobec reformacji* (Társadalom és reformáció), in: *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo-społeczeństwo-kultura*, ed. A. Wyczański, Warszawa 1970, 199–200.
13. Vö: J. Dworzaczkowa, *Sprawa dysydencka w drugiej połowie XVII w.* (Az emigrációs kérdés a 17. sz. második felében), in: *Dzieje Wielkopolski*, vol. I, ed. J. Topolski, Poznań 1969, 734.
14. J. Tazbir, *Il problema dell'intolleranza religiosa in Polonia nel secolo XVI e XVII*, „*Rivista Storica Italiana*”, vol. LXXXVIII, 1976. No. II, 276–277.
15. A. Wolan, *O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej*, ed. K. J. Turowski, Kraków 1859, 22.
16. P. Skarga, *Kazania sejmowe*, ed. J. Tazbir, M. Korolka, Wrocław 1972, 196. Biblioteka Narodowa, ser. I. No 70.
17. W. Korczewski, *Rozmowy polskie łacinskim językiem przeplatane, 1535*. Kraków 1883, 31.
18. *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia* (Politikai írások az Első Interregnum időszakából) ed. J. Czubek, Kraków 1906, 33. Vö: G. Labuda, *Geneza przysłówia „Jak świat światem, nie będzie Niemiec Polakowi bratem”*, in: „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza*”, *Historia*, vol. VIII. 1968 18.
19. Vö: ez utóbíról tanulmányok in: M. Koch-Hillebrecht, *Das Deutschenbild. Gegenwart. Geschichte. Psychologie*, München 1977, 282.
20. Vö.: J. Tazbir, *L'attitude envers les étrangers dans la Pologne au XVII<sup>e</sup> siècle*, „*Il Pensiero Politico*” vol. VI. 1973. No. 2.
21. K. Dobrowolski, *Studia nad kulturą naukową w Polsce do schyłku XVI stulecia*, Kraków 1933, 72.
22. Vö: J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit–Upadek–Relikty*, Warszawa 1976, 179.
23. M. K. Sarbiewski, *De perfecta poësi, sive Vergilius et Homerus*, Wrocław 1954, 203.
24. K. Górski, *Zagadnienia Słownictwa reformacji polskiej*, in: *Odrodzenie w Polsce*, vol. III: *Historia języka*, part II, 1962, 235.
25. Vö: J. Bieniarzówna, *Mieszczanstwo krakowskie w XVII wieku*, Kraków 1969, 95.
26. T. Łepkowski, *Narodziny nowożytnego narodu* (A modern nemzet születése), Warszawa 1968, 508.
27. T. Ulewicz, *Sarmatia...*, 145–146 és B. Kürbisówna, *Kształtowanie się pojęć geograficznych o Słowiańszczyźnie w polskich kronikach przeddługoszkowych*, „*Slavia Antiqua*”, vol. IV, 1953.
28. J. Kowecki, *U początku nowoczesnego narodu*, in: *Polska w epoce Oświecenia. Państwo-społeczeństwo-kultura*, ed. B. Leśnodorski, Warszawa 1971. 161–162.
29. H. Kołtáj, *Listy anonima i prawo polityczne narodu polskiego*, vol. I, Warszawa 1954, 370.

30. Erről a témáról számos anyagot tartalmaz az alábbi gyűjtemény: Ludzie Oświecenia o języku i stylu (Felvilágosodáskori vélemények nyelvről és stílusról), vol. I–III, Warszawa 1958.

†